

# Dini Otorite Bağlamında Gazzâli'de İmamet ve Siyasal Egemenlik Sorunu

**Musa KOÇAR\***

## ABSTRACT

*In this study we dealt with the views of Abû Hamîd al-Gazzâlî about "imamah", state administration, legitimacy of the state, characteristics of the president, political sovereignty and related issues in the perspective of religious authority.*

**Keywords:** *Gazzâlî, state, religious authority, "imamah", political sovereignty*

## Giriş

Dine dayalı klâsik hilâfet teorisini, Selçuklu Sultanlığı'nın baskı altına aldığı Abbasî hilâfetinin siyasî gerçekliğinden ayıran boşluk, ünlü Eş'arî kelâmcısı, filozof ve sufi Ebû Hamîd el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111), imâmet<sup>1</sup> konusundaki görüşlerinde belki de en çarpıcı bir biçimde ortaya çıkar. Onun konuyla ilgili görüşleri, dönemin siyasî ve dinî tartışma ve çekişmelerinin arka plânı göz önünde tutularak anlaşılmalıdır. Onun kişiliği, manevî eğilimi, siyasî hareket ve durumlara gösterdiği hızlı tepkisi, yazdığı her kelime üzerinde kalıcı etkilerini göstermiştir.<sup>2</sup>

\* **Yrd. Doç. Dr.**, SDÜ İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

- 1 İmâmet (imam), hilâfet (halife) ve saltanat (sultan) kavramları İslâm tarihinin belli dönemlerinde eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Ancak "imam" unvanı ne "Halîfetti rasûlillah" olarak anılan Hz. Ebû Bekir'e ne de "Emîru'l-mü'minîn" şeklinde nitelendirilen Hz. Ömer'e verilmiştir. Hilâfet kavramı, Müslümanların işlerini idarede Hz. Peygamber'in halefi durumundaki en yüksek yönetici hakkında; imâmet terimi ise, halifenin imam olarak adlandırılışı, ona itaatın vâcip oluşu ve tıpkı namaz kıldırın imam gibi peşinden gidilmesi dolayısıyla kullanılmıştır. Şîa, imâmet kavramına imamın masum olması ve nas ile tayin edilmesi gibi anlamlar katmıştır. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Nevin A. Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet* (trc. Vecdi Akyüz), İz Yayıncılık, İstanbul 1990, s. 165-179. Öte yandan hilâfetin, İslâm'ın ideolojik boyutu olduğu belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Fehmi Şinnâvî, *Hilâfet: Modern Arap Düşüncesinin Eleştirisi* (trc. Sadık Ömeroğlu), İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 43-47. Mustafa Sabri Efendi'ye göre ise hilâfet, İslâmî hükümetlerden herhangi birinin ayrıcalıklı sıfatı değil, herhangi bir hükümetin İslâm'ın hükümlerini uygulamak üzere Hz. Peygamber'in hükümetine vekâlet etmesinden ibarettir. Ona göre hilâfetin, hükümet ve vekalet olmak üzere iki rüknü bulunmaktadır. Bu konuda bk. Mustafa Sabri Efendi, *Hilâfetin İlhasının Arka Plânı* (trc. Oktay Yılmaz), İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s. 121.
- 2 Ervin I. J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi* (trc. Ali Çaksu), İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 55-56.

Gazzâlî, Abbâsîlerin zayıflayarak gücünü kaybettiği ve çevrede birçok beylik ve emirliğin ortaya çıktığı, fikrî ve siyasî çalkantıların meydana geldiği bir dönemde yaşamıştır. Bu dönemde Abbâsî halifeleri gücünü kaybetmiş, halifelik ise sadece şeklî bir görünümünden ibaret kalmış, diğer taraftan Selçuklu Devleti ise güçlenmiş, Tuğrul Bey (1037-1063) devrinin Abbâsî halifesi el-Kâim bi Emrillah ile iyi ilişkiler kurmuş ve otoritesini halifenin manevî nüfuzuyla güçlendirmeye çalışmıştır.

Fâtımîler Kahire ve Kuzey İran merkezli olarak Müslüman coğrafyasında sürekli olarak mezhep kavgalarını körüklemişler ve onları etkisiz hale getirmeye çalışan Sultan Melikşah ve onun meşhur veziri Nizâmülmülk Batınîler tarafından öldürülmüştür.

Bâtınîler, bir taraftan Fâtımî Devleti'nin siyasî gücü, diğer taraftan oluşturdukları terör teşkilatlarının yıkıcı eylemleri sebebiyle, toplum üzerinde kurdukları baskılarını, özellikle Abbâsî hilâfetinin sınırları içinde oldukça artırmışlardır. Dönemin halifesi el-Müstazhir Billâh (1094-1118), muhtemelen bu tür yıkıcı ve bozguna faaliyetlere karşı sürdürülen mücadeleyi ilmi bakımdan da desteklemek ve Bâtınîler'in Abbâsî halifesinin meşru olmadığı tarzındaki yoğun menfi propagandalarını etkisiz hale getirmek amacıyla, Gazzâlî'den konuyla ilgili bir eser yazmasını istemiştir. Halifenin bu talebini kabul eden Gazzâlî, hazırladığı eserin önsözünde bu kitabını *Fedâihu'l-Bâtıniyye ve fezâilü'l-Müstazhiriyye* şeklinde adlandırdığını belirtir. Nitekim söz konusu eser, muhtemelen bu sebeple bazı kaynaklarda kısaca *el-Müstazhiri* şeklinde de anılmaktadır.<sup>3</sup>

Gazzâlî, Fâtımî hilâfetine bağlı Bâtıniyye mezhebinin muhalefetine karşı, Selçuklu sultanının fiilî iktidarı elinde tutması nedeniyle, Abbâsî halifesi el-Müstazhir'in meşru halife olduğunu teorik esaslara dayandırmak zorunda kalmıştır. Böylece Gazzâlî'nin imâmet meselesini pratik siyasetin alanından uzaklaştırmak istediği anlaşılmaktadır.<sup>4</sup>

### 1. Devlet Başkanının Gerekliliği

Gazzâlî'ye göre dinin nizamı, dünyanın nizamına bağlıdır. Dünya, kendisini ebedî bir vatan olarak görenleri değil, ahirete uzanan bir köprü ve bir misafirhane olarak kabul edenleri Allah'a ulaştıran bir vasıta olarak görür. Dünyanın nizamı ve imar edilmesi ise insanların çalışmalarıyla mümkün olur.<sup>5</sup>

Dinin düzeninin ve dinî hükümlerin uygulanmasının ancak devlet başkanının meşruiyetiyle gerçekleşeceğini belirten Gazzâlî'ye göre, devlet başkanı gerekli olan şartları taşıyamaz ve böylece meşruiyetini kaybederse din açısından pek çok mahzur ortaya çıkar. Bu durum, atanmış valilerin valiliklerinin ve kadıların verdiği fetvaların hükümsüz olduğunu akla getirir. Allah'ın haklarının tanınmamasını, can ve malların heder edilmesini, ırz ve namusun çiğnenmesini çağırır. Böylece kadıların kıydığı nikâh geçersiz olur. Devlet

3 Gazzâlî'nin yaşadığı dönemin özellikleri hakkında detaylı bilgi için bk. Fahrettin Korkmaz, *Gazzâlî'de Devlet*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 3-20.

4 bk. Rosenthal, *a.g.e.*, s. 57.

5 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, Dâru'l-Hayr, Beyrut 1997, I, 21.

başkanlığına bağlı olarak yerine getirilmesi gereken Allah'ın hakları kulların boynunda borç olarak kalır. Çünkü bütün bunlar ancak kadıların fetvaları ve hükümleri ile dine uygunluk vasfını kazanır. Zira kadıların meşruiyeti devlet başkanı tarafından tayin edilmeleri ile gerçekleşir. Devlet başkanlığı geçersiz ise yapılan tayinler de geçersiz olur. Kanunlar yürürlükten kaldırılmış sayılır.<sup>6</sup>

İmametın fıkıhın bir konusu olduğunu belirten ve Abbâsî halifesi el-Mustazhir Billah'ın<sup>7</sup> meşru halife olduğunu birtakım delillerle ispat etmeye çalışan Gazzâlî'ye göre, bu dünyada birçok faydalar sağlayıp, ortaya çıkan zararları gidermenin bir yolu olmasından dolayı devlet başkanının tayini dinen vaciptir. Çünkü din işlerinin düzenlenmesi ancak dünya hayatının düzeniyle, dünyanın düzeni ise, kendisine itaat edilen bir yöneticinin varlığıyla mümkün olmaktadır. Bu bakımdan can ve mal güvenliğini sağlayan bir devlet başkanının bulunması gerekir. Aksi halde toplumda anarşi ortaya çıkar. Bunun örnekleri, sultanların ve imamların ölümünden sonra ortaya çıkan fitne hareketlerinde görülmüştür. Böyle durumlarda kendisine itaat edilecek bir imam tayin edilmezse, karışıklıklar devam edecek, ortaya çıkabilecek savaşların önü alınamayacak, ülkede kıtlık baş gösterecek ve sınaî tesisler çalışmaz hale gelecektir. Toplum düzeninin bozulması nedeniyle güçlüler zayıfları ezecek ve sonuçta kendini ibadete ve ilme verecek kimse kalmayacaktır. Gazzâlî, zikrettiği nedenlerden dolayı din ile sultanın ikiz kardeş olduğunu belirtir. Ona göre din esas, sultan ise dinin koruyucusudur.<sup>8</sup>

Öte yandan Gazzâlî'ye göre insanlar, içinde buldukları farklı durum, arzu ve birbirlerine aykırı olan fikirleriyle baş başa birakılmaları ve aralarında görüşüne hürmet ve itaat edilen ve onları bir fikir etrafında toplayabilecek güçte bir kimsenin bulunmaması halinde ortaya çıkacak anarşi nedeniyle hepsi de son ferdine kadar yok olurlardı. Bu bakımdan toplumsal düzeni sağlayacak, dağılıklığı ortadan kaldıracak, aykırı fikirleri bir arada yaşatabilecek, çeşitli görüşlere sahip olan insanları bir fikir etrafında toplayabilecek bir güce sahip olan ve kendisine itaat edilen bir sultanın varlığı zorunlu olmaktadır. Gazzâlî, dinin gereklerinin yaşanabilmesi ve böylece ahiret mutluluğunun kazanılabilmesi için toplumsal düzeni sağlayacak bir sultanın tayin edilmesini din açısından terkedilmesi imkânsız olan bir zorunluluk olduğunu söylemekte ve peygamberlerin de bunu arzuladıklarını belirtmektedir.<sup>9</sup>

Toplumsal düzenin sağlanması için devletin varlığının zorunlu olduğunu belirten Gazzâlî'ye göre devlet, sadece dünya hayatındaki mutluluğu değil, dünya vasıtasıyla ahiret mutluluğunun temin edilmesinde de sorumluluk

6 Gazzâlî, *Bâtinîliğin İcyüzü* (trc. Avni İlhan), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 107.

7 Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Gazzâlî, *Bâtinîliğin İcyüzü*, s. 107-123.

8 Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd* (nşr. İbrahim Ağâh Çubukçu-Hüseyin Atay), Nur Matbaası, Ankara 1962, s. 234-236. İbn Teymiye de Gazzâlî tarafından dile getirilen gerekçelerin bir kısmını zikrederek devlet başkanı tayin etmenin en büyük farzlardan biri olduğunu söyler. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. İbn Teymiye, *Siyaset, es-Siyasetü's-Şer'iyye* (trc. Vecdi Akyüz), Dergâh Yayınları, İstanbul 1985, s. 194-195.

9 Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, s. 236-237.

sahibidir. Bu bakımdan din ve akıl temelleri üzerine kurulan ideal devletin asıl amacı, insanlara ahiret mutluluğunu kazandırmak olmalıdır.<sup>10</sup>

Gazzâlî, yukarıdaki görüşlerine paralel olarak sahabenin devlet başkanlığına gereken önemi verdiğini belirtir. Hatta sahabe daha Hz. Peygamber'in naşı ortada dururken kimin halife olacağını tartışmıştır. Onlar, başlarında imam olmadan korkunç olaylarla karşılaşabileceklerine ve düzenin bozulabileceğine inanmışlardır. Gazzâlî'ye göre bu da gösterir ki, İslâm'ın korunması için devlet başkanı seçmek zorunlu bir iştir. Çünkü dine inanan hiçbir kimse, dinin varlığını korumanın, dine yardım etmenin ve bu uğurda savaşmanın gerekli bir görev olduğunda tereddüt etmez. Devlet eliyle dinî düzenin sağlanması için devlet başkanının varlığı zorunludur. Devlet, toplumda ihtilal yapmaya kalkışanları etkisiz hale getirir. Aksi halde ihtilalleri önlemek ayak takımına düşer. Bu da toplumda yeni huzursuzlukların ortaya çıkmasına neden olur. Ayak takımı din bilginlerine cephe alır. Toplumun başına bu tür insanlar geçer. Böylece toplumda anarşi ortaya çıkar. Can ve mal güvenliği ortadan kalkar. Bütün bunlar bir devlet başkanının tayin edilmesiyle ortadan kaldırılabılır.<sup>11</sup>

## 2. Devlet Başkanının Nitelikleri

Gazzâlî, İslâm alimlerinin de üzerinde ittifak ettiği, imamın sahip olması gereken vasıfların sayısının on olduğunu, bunların altısının yaratılıştan, diğerlerinin ise sonradan kazanılan vasıflar olduğunu belirtir. Yaratılışa ait olanlar, büyü yaşına erişmiş olmak, zihinsel engelli olmamak, hür olmak, erkek olmak, Kureyş kabilesine mensup bulunmak, imâmî görevine engel olacak fiziksel kusurlara sahip bulunmamaktır. Diğer dördü ise, yiğitlik, yeterlilik, ilim ve veradır.<sup>12</sup>

Devlet başkanının, görevini yerine getirmek için gerekli şartları taşıması lâzım geldiğini belirten Gazzâlî'ye göre, örneğin devlet başkanı, ilim veya adalet dışındaki şartları taşısa bile bu kimsenin görevden alınıp yerine ehil olanın getirilmesi zorunludur. Fakat bunun yapılabilmesi için fitnenin ortaya çıkmayacağından ve toplumsal düzenin bozulmayacağından emin olmak gerekir. Ehil olmayan imamın görevden alınması fitneye ve savaşa neden olacaksa böyle bir kişinin imâmî görevini kabul etmek ve ona itaat etmek vacip olur. Çünkü imamın, başkalarının bilgisine dayanarak devlet işlerini yürütmesinden doğacak olan kayıp, sonucu tahmin edilemeyen fitnelerden doğacak olan kayıptan daha az olacaktır.<sup>13</sup>

Gazzâlî'nin, devlet başkanının sahip olması gereken nitelikleriyle ilgili görüşlerinin Fârâbî'nin (ö. 339/950) bu konudaki fikirleriyle büyük ölçüde paralellik arzettiği görülmektedir. Fârâbî, reis, yani devlet başkanının niteliklerinin on iki olduğunu belirtir. Bunlar: fiziksel kusurlara sahip olmamak;

10 M. Henri Laoust, *La Politique de Gazzâlî*, Paris 1970, s. 281; a.m.f., *Sociologie Musulmane*, Paris 1968, s. 375.

11 Gazzâlî, *Bâtınlığın İcyüzü*, s. 108-109.

12 bk. Gazzâlî, *Bâtınlığın İcyüzü*, s. 113-123.

13 Gazzâlî, *el-İktisâd fî'l-F'tikâd*, s. 238-239.

kendisine söyleneni kavrama yeteneğine sahip bulunmak; hafızası güçlü olmak; zeki ve uyanık olmak; güzel konuşmak; öğrenmeyi ve öğretmeyi sevmek; yemeye, içmeye, kadınlara, oyun ve eğlenceye düşkün olmamak; doğruluğu ve doğruları sevmek, yalandan ve yalancılardan uzak durmak; ululuğu sevmek, utandırıcı durumlara düşmemek; adaletli davranmayı sevmek, zulümden ve zalimlerden uzak durmak; mutedil bir mizaca sahip olmak; azim ve irade sahibi olmak şeklinde sıralanabilir.<sup>14</sup>

### 3. Devlet Başkanının Tayini

Gazzâlî'ye göre, imamın nasla tayin edildiğini ve imamların masum olduğunu iddia eden İmamîyye'nin konuyla ilgili görüşleri tutarlı değildir. Çünkü seçimle iş başına gelmiş olan dört halifeden ilk üç halife döneminde halifenin nasla tayini ileri sürülmemiş ve bu konuda herhangi bir fikir ayrılığı ortaya çıkmamış fakat Hz. Ali zamanında ise hilâfet konusundaki ihtilaflar çoğalmıştır.<sup>15</sup>

Gazzâlî'nin, devlet başkanının tayininde, Müslümanların ittifakını yeterli ve seçilene meşru görmesi, haklı olarak onun, imamın Kureyş'ten olması şartından vazgeçtiği şeklinde değerlendirilmiştir.<sup>16</sup> Çünkü Gazzâlî'ye göre güç ve kuvvetin ortadan kalkması, ona bağlı olan başkanlık görevini de ortadan kaldırır. Dolayısıyla bu görevi bir kabileye münhasır kılmak doğru değildir. Esasen Selçuklu sultanları, İslâm hilâfetinin bekasını temin etmişlerdir.<sup>17</sup>

İmamda bulunması gereken niteliklerin başında, halkı idare edebilme ve emirlerini halka kabul ettirebilme yeteneğinin geldiğini, bu bakımdan imamın her yönden yeterli, ilim ve takva sahibi olması lazım geldiğini belirten Gazzâlî'ye göre, imamın meşruiyeti ise seçimle iş başına gelmesidir. İmamı tayin etme ve seçme görevi herkese verilemez. Devlet başkanlığı ya Hz. Peygamber, ya veliaht tayin etmek suretiyle ya da toplum tarafından itibar gören güçlü ve nüfuz sahibi bir kimse tarafından yerine getirilir. Seçme görevinin bir kişiye verilmesi sakınca doğuracaksa bu görev bir grup tarafından da yerine getirilebilir.<sup>18</sup>

Devlet başkanının kaç kişi tarafından seçilmesi gerektiği konusunda sayının bir önemi olmadığını belirten Gazzâlî'ye göre seçmenler kalabalık bir grup olabileceği gibi tek bir kişi bile olabilir. Zira bütün insanların müşterek olarak devlet başkanını seçmeleri mümkün olmayıp gerekli de değildir. Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesi örneğinde olduğu gibi, güçlü, kendisine itaat

14 Fârâbî, *Arâu ehlî'l-medîneti'l-fâdila* (nşr., A. Nasri Nâdir, Dârü'l-Meşnk, Beyrut 2002, s. 127-129. Fârâbî'nin bu konudaki görüşleri hakkında detaylı bilgi için bk. Bayraktar Bayraklı, *Fârâbî'de Devletler Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 114-128.

15 Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, s. 241-242; a. mlf., *Bâtınlığın İcyüzü*, s. 81-87.

16 Fahrettin Korkmaz, *a.g.e.*, s. 123. Bu konudaki rivayetler ve farklı görüşler hakkında detaylı bilgi için bk. M. Said Hatiboğlu, "İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyşliliği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1978, XXIII, s. 121-213; M. Akif Aydın, "Anayasa", *DİA*, III, 155; a. mlf., "İmâmer", *DİA*, XXII, 206.

17 Gazzâlî, *Bâtınlığın İcyüzü*, s. 115; krş. Fahrettin Korkmaz, *a.g.e.*, s. 187.

18 Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, s. 237-238.

edilen, toplumda sözü geçen, kitleleri arkasından sürükleyebilen ve kendisine muhalefet edilmeyen tek bir kişinin biatı ile devlet başkanı seçilebilir.<sup>19</sup>

Gazzâlî, devlet başkanının meşruiyetinin seçim veya veliaht tayin etme yöntemiyle gerçekleşebileceğini belirtmekle birlikte, *et-Tıbru'l-mesbûk fi nasîhati'l-mülûk*<sup>20</sup> isimli eserinde sultana hitaben dikkat çekici ifadeler kullanmaktadır. Burada yer alan ifadelerle göre Allah, insanoğlundan iki grubu seçerek, yarattıkları üzerinde onları üstün kılmıştır. Bunlar peygamberler ve devlet başkanlarıdır. Peygamberleri, insanlara kulluk yolunu bildirmek ve onlara doğru yolu açıklamak için göndermiştir. Başkanları ise, insanların birbirlerine karşı yapacakları zulümlerden korumak ve maişet temininde bir zorlukla karşılaşmamaları için seçmiştir. Sultan yeryüzünde Allah'ın gölgesidir. Halk devlet başkanını sevmeli, ona itaat etmeli ve emirlerine karşı gelmemelidir.<sup>21</sup>

Gazzâlî'nin devlet başkanını Allah'ın seçtiği şeklindeki görüşü, Şîflerin imâmetin nasla sabit olduğu yönündeki fikirleriyle karıştırılmamalıdır. *Fedâihu'l-Bâtınıyye* adlı eserinde söz konusu meseleye açıklık getiren Gazzâlî, burada yer alan ifadelerde, imâmetin ancak güç ve kuvvetle geçerli olduğunu, güç ve kuvvetin de biat ile sağlandığını, biat etme işinin ise ancak Allah'ın insan üstü gücü ile kalpleri itaat etmeye ve imama dost olmaya meylettirmesiyle oluştuğunu, esasen insanoğlunun böyle bir şeye gücünün yetmeyeceğini belirtir.<sup>22</sup> Gazzâlî'nin, imâmın Allah tarafından seçildiği şeklindeki görüşünün, kulların fiillerinin yaratılması bağlamında değerlendirilmesi daha uygun gözükmetedir. Zira Ehl-i sünnet kelâmcılarına göre, kulların bütün fiillerinin yaratıcısı Allah'tır.<sup>23</sup>

Gazzâlî'ye göre halife tam anlamıyla dinî görevlerle sınırlandırılmıştır. Halife, dinî çalışmalara ağırlık vermeli, takva, alçakgönüllülük, hayırseverlik ve merhamet erdemlerine sahip olmalıdır. Gazzâlî bu nedenle *el-İktisâd fi'l-İtikâd* adlı eserinin imâmetle ilgili bölümünde sahabe ve Hulefâ-i râşidîn hakkındaki Ehl-i sünnet akâidi üzerine yoğunlaşmıştır. *Fezâilü'l-Mustazhiriyye* adlı eserinde ise tıpkı siyasetnâmelerde olduğu gibi, halifenin, önceki din bilginlerinin yöneticilere verdiği tavsiyeleri dinlemesini ve geçmişin âdil imamlarının hikmetli sözlerine göre davranmasını istemiştir.<sup>24</sup>

Ancak Gazzâlî zaten mevcut olan bir uygulamayı, fiilî iktidarı elinde tutan sultanın halifeyi atamasını meşrû göyerek büyük bir cesaretle yeni bir atama biçimi ileri sürer. Böylece o, tam bir açık yüreklilikle, zayıf ve etkisiz bir halifeyle hükümet ve idarenin fiilî denetimi elinde bulunduran güçlü bir sulta-

<sup>19</sup> Gazzâlî, *Bâtınılîğın İçyüzü*, s. 111-113.

<sup>20</sup> Gazzâlî'nin, bu eseri, Selçuklu sultanlarından Sultan Melikşah'a mı (1072/1092) yoksa Sultan Sencer'e mi ithaf ettiği konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Konuyla ilgili olarak bk. Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına (Nasîhati'l-mülûk)* (trc. Osman Şekerci), Sinan Yayınevi, İstanbul 1969, s. 14-15.

<sup>21</sup> Gazzâlî, *et-Tıbru'l-mesbûk fi nasîhati'l-mülûk*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1988, s. 43. Ayrıca bk. M. Henri Laoust, *La Politique de Gazzâlî*, s. 228.

<sup>22</sup> Gazzâlî, *Bâtınılîğın İçyüzü*, s. 113.

<sup>23</sup> Kulların fiillerinin yaratılmasıyla ilgili olarak itikâdî mezheplerin görüşleri hakkında detaylı bilgi için bk. M. Saim Yeprem, *İrâde Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 161-324.

<sup>24</sup> Rosenthal, *a.g.e.*, s. 61.

nın varlığından çıkan mantıkî sonuca işaret etmiş olur. Burada, Gazzâlî'nin, kâmil bir halife için gereken şartların yokluğunun ve imâmetin artık gerçek bir aldatmaca olduğunun farkına vardığı anlaşılmaktadır. Zira Gazzâlî, Abbasî halifesinin sözleşmeyle imâmet makamının meşru sahibi olduğunu ve böylece bunun sorumluluğunu taşıdığını söyler. Fakat hükümet işleri kendisine bağlılık borcu olan sultanlarca yürütülür. Sultan, halifeye bağlı kalan ve cuma hutbesinde halifenin adını anan ve halifenin adını taşıyan sikkeler bastıran ve idarî işleri kontrol eden kişidir. Emir ve hükümleri, hakimiyet kurduğu her yerde geçerlidir. Hükümet, askerî gücün desteklediği kimselerin elindedir. Gazzâlî'nin tanımına göre halife, fiilî iktidar sahibinin bağlılığını sunduğu kimsedir. Halifenin otoritesi tanındığı müddetçe hükümet meşrudur. Ancak müellife göre, kaba askerî güç üzerine kurulan bir hükümetin gayri meşru sayılması durumunda ise, kaos ve anarşi ortaya çıkar. Dinin düzeni ortadan kalkar. Öte yandan arkasında ordu olduğu müddetçe devlet başkanını görevden uzaklaştırmak da oldukça zordur.<sup>25</sup>

#### 4. Siyasal Düşüncenin Değerlendirilmesi

Gazzâlî'nin siyasal öğretisinin en belirgin özelliği, onun, bir yandan siyasal gerçekliğe teslim olarak, kendi zamanının siyasî rejimini temellendirirken, diğer taraftan da evrensel bir İslâm devleti idealinden vazgeçmemiş olmasıdır. Hilâfet kavramında bulunan İslâm toplumunun birliği ideali çoktan parçalanmışken, yeni bir birlik tanımı ile (halife, sultan ve ulemanın ilâhî yasa temelindeki birlik) bu ideali canlandırmaya çalışan Gazzâlî'nin siyasal teolojisi, bu bakımdan idealist bir çizgidedir.<sup>26</sup>

Gazzâlî devlet mevzuatı olarak kitap, sünnet ve icma ile halife ve hakimlerin içtihat ve kanaatlerini kabul etmektedir. Yapılacak her türlü adlî ve idarî tasarruflarda bu temel hukuk kaynaklarına müracaat etmek gerekmektedir. Riayet edilmesi gerekli olan bu kuralları uygulama görevi öncelikle devlet başkanına aittir. Devlet başkanı, söz konusu temel kuralları gerektiğinde yorumlayarak uygulamaya geçirir.<sup>27</sup>

İnsanların dünya hayatını düzenleyen fıkıh ilminin dinî değil, dünyevî bir ilim olduğunu belirten Gazzâlî'ye göre eğer insanlar dünyadan dürüst bir şekilde yararlısalar dedikodu ve düşmanlık gibi kötülükler ortadan kalkar,

25 Rosenthal, *a.g.e.*, s. 61-62. Ayrıca bk. Şahrüh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset, Pehlevî Devrinde Ulema-Devlet İlişkileri* (trc. Selahattin Ayaz), Yöneliş Yayınları, İstanbul 1990, s. 34-35. Câbirî'ye göre, sünnî siyasî düşüncesinin sabitesi iktidar ideolojisi olmuştur. Kelâmcıların bu konuyu savunmaları ve fıkıhçıların temellendirmeleri, yürürlükteki durumun meşruluğunu tanıma sonucuna varmıştır. Buna göre kimin gücü varsa, ona itaat etmek gerekir. İktidar ideolojisinin bundan başka bir sonucu kabul etmesi de mümkün olmamıştır. Bu bakımdan İslâm düşüncesi, siyasî alanda imâmet mitolojisi ile iktidar ideolojisini tanımıştır. Ehl-i sünnet, yürürlükteki fiilî durumu desteklemek için Şîa tarafından ileri sürülen imâmet anlayışını reddetmek üzere ortaya çıktığında iktidar ideolojisine ne eski ne de çağdaş biçimiyle herhangi bir reddiyede bulunan olmamıştır. bk. Muhammed Abid Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl* (trc. Vecdi Akyüz), Kitabevi, İstanbul 1997, s. 712.

26 Zerrin Kurtoglu, *İslâm Düşüncesinin Siyasal Ufku*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 233-234.

27 Fahrettin Korkmaz, *a.g.e.*, s. 43-44.

fıkıh ilmine de ihtiyaç kalmazdı. Fakat insanlar dürtüst olmadıkları için düşmanlıklar ortaya çıkmakta bu nedenle insanları yönetecek bir hükümete ihtiyaç duyulmaktadır. Bu durumda fakih, insanları yönetmede kullanılmak üzere gerekli kanunları hazırlayan ve halk arasındaki anlaşmazlıkları kaldırmanın yolunu bilen aracı bir kimsedir. Fakihler, halkı yöneten devlet adamlarının hocaları konumunda olup, ortaya çıkan anlaşmazlıklar konusunda doğru yolu gösteren kimselerdir. Bu bakımdan fıkıh ilmi dünya ile alâkalı olduğu kadar din ile de alâkalıdır. Fakat onun din ile ilgisi dünya vasıtasıyla. Zira dünya, ahiretin tarlasıdır. Din, dünya ile tamamlanır. Bu açıdan din ile devlet yönetimi arkadaş ve ikiz sayılır.<sup>28</sup>

Gazzâlî, insanların toplum olarak yaşayabilmeleri için dört şeyin zorunlu olduğunu söyler. Bunlar sırasıyla çiftçilik, dokumacılık, inşaat ve toplumun sevgi, saygı, yardımlaşma ve beraberliğini sağlayan siyasettir. Müellife göre sayılan mesleklerin en üstünü ve şerefli siyasettir. Siyaset sanatı, diğer sanatları kendine hizmet ettirmesi nedeniyle diğer mesleklerden daha mükemmel olmalıdır.<sup>29</sup>

Gazzâlî, insanları ıslah ederek dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştıracak doğru yolu gösteren siyaseti dörde ayırır. Bunlardan ilki ve en üstünü peygamberlerin siyasetidir ki, bu siyasetle onlar avam ve havas bütün insanların zâhir ve batınlarına hükmetmişlerdir. İkincisi, her sınıf insana hükmeden halife, melik ve sultanların siyaseti olup, onlar bu siyasetle sadece zâhire hükmederler, bâtına ise etki edemezler. Üçüncüsü ise, Allah'ı, ve dini bilen, peygamberlerin varisi olan alimlerin siyasetidir. Alimlerin insanlar üzerinde bir yaptırım gücü yoktur. Bütün insanlara değil, sadece seçkin bir zümreye hitap edebilirler. Dördüncüsü de, insanların sadece avam kısmına hitap eden vaizlerin siyasetidir.<sup>30</sup>

Gazzâlî'ye göre, siyasetin dört türünde nübüvvetten sonra en üstün şey ilimdir. İlim, insanları yok olmaya sürükleyen kötü huylardan arındırarak onları mutlu olmalarını sağlayan güzel hasletler kazandırır. İlim öğrenmek sonsuz mutluluğa yol açar. İlim bir yandan ibadet, diğer yandan Allah'a vekâlet emektir. Çünkü ilim, Allah'ın en özel sıfatlarından biridir.<sup>31</sup>

Siyasetin her konuda dinî ilimlere muhtaç olduğunu, ayrıca hukuk ve ahlâk ilkelerini içermeyen bir siyasetin başarısız olacağını belirten Gazzâlî, farklı duygu ve düşüncelere sahip olan insanların devlete itaat etmelerini sağlamada dinî ilimlerin önemli bir role sahip olduğunu ifade eder.<sup>32</sup>

## 5. Siyasal Egemenlik

Egemenliğin siyasî olarak kısaca, "bir ülkede emretme yetkisine sahip en yüksek irade ve kudret" olarak tanımlanması halinde dine göre bu yetkinin

28 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, I, 28; a.m.f., *Fâtihatü'l-ulûm*, Mısır 1322, s. 44-45; M. Henri Laoust, *La Politique de Gazzâlî*, s. 196-197.

29 Gazzâlî, *İhyâ*, I, 21.

30 Gazzâlî, *İhyâ*, I, 22, M. Henri Laoust, *La Politique de Gazzâlî*, s. 193-194. krş. Fazlurrahman, "İslâm ve Siyasî Aksiyon: Siyaset Dinin Hizmetinde", *Derleme-İslâm'da Siyaset Düşüncesi* içinde (trc. Kâzım Güleçyüz), İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 31.

31 Gazzâlî, *İhyâ*, I, 22.

32 M. Henri Laoust, *La Politique de Gazzâlî*, s. 209.



kime ait olduğu sorusuna cevap bulmak gerekir. Bu bağlamda egemenliğin Allah'a ait olduğunu söylemek doğru değildir. Çünkü Allah, hiçbir toplum için doğrudan devlet vücuda getirmez. İlahî iradeyi temsil eden ahkâmın egemen olduğunu söylemek de, egemenliğin, "kendisini hukukî ve fiziksel yaptırımla desteklemiş bir irade" şeklindeki tanımı gereği anlamsızdır. Zira hiçbir hüküm kendi başına fonksiyonel değildir. Şer'î ahkâm bir Müslüman devlet tarafından yürürlüğe konulmuş ve bir yaptırıma bağlanmış olsa bile, yine de egemenliğin Allah'a ait olduğunu söylemek mümkün olmaz. Bu bakımdan egemenlik, fiilî bir durum olması nedeniyle yeryüzünde her zaman ancak bir kişi, bir grup veya o ülkenin bütün toplumuna ait olabilir.<sup>33</sup>

İslâm'da diğer bütün değerlerde olduğu gibi, evrensel hukuk değerlerinin kaynağı da ilâhî iradedir. Ancak onların yeryüzündeki uygulanışı, insanın irade ve iktidarı ile mümkündür. Çünkü nasların anlaşılıp, taşıdıkları hükümlerin kurallara aktarılması beşerî bir anlama ve yorumlama faaliyetini zorunlu kılmaktadır. Bu bakımdan egemenliğin, naslarda yer alan hükümlerin kaynağı olan ilâhî iradeye nispet edilmesi durumunda söz konusu hükümlerin zaman ve mekân şartları göz önüne alınmadığından dolayı dinin yerini alması ve sonuçta baskı ve istibdata yol açması mümkündür. Bu bakımdan egemenlik İslâm toplumuna Allah tarafından verilmiş bir yetkidir. Egemenliğin kaynağında yetkilendirme açısından ilâhî iradenin bulunduğu, egemenliğin sahibinin ise millet olduğu söylenebilir.<sup>34</sup>

Öte yandan İslâm hukuku hükümdarlara mutlak egemenlik hakkı vermemiştir. Müslüman hükümdarlar böyle bir iktidar sürmeye uzun veya kısa bir süre içinde de olsa, fırsat bulamamışlardır. Hukukçulara göre, hükümdar başa geçtiğinde büyük bir otoriteye sahip olur ve emri altındakilerin itaat görevi hem dinî bir zorunluluk ve hem de siyasî bir gereklilik haline gelir. Ne var ki hükümdarlar böyle bir otoriteye sahip olmalarına rağmen önemli bir kısıtlamayla karşı karşıya kalmışlardır. Bu sınırlamayı önemli kılan ilke, Müslümanların hukuk anlayışından kaynaklanmıştır. Geleneksel görüşte, hukuku tesis eden devlet değil, tam aksine devleti kuran ve koruyan şey hukuktur. Bu hukukun kaynağı Allah olup, ehil kişiler tarafından izah edilerek uygulanır. Hükümdarın görevi, bağlı bulunduğu hukuku korumak ve desteklemek, devamını sağlamak ve güçlendirmektir.<sup>35</sup>

33 Talip Türcan, *Devletin Egemenlik unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s. 145.

34 Talip Türcan, *a.g.e.*, s. 146-148. krş. Manzooruddin Ahmed, "Kur'ân'da Anahtar Siyasî Kavramlar", *Derleme-İslâm'da Siyaset Düşüncesi* içinde (trc. Kâzım Güleçyüz), İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 88-90.

35 Bernard Lewis, *İslâm'ın Siyasal Dili* (trc. Fatih Yaşar), Rey Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 52. Câbirî'ye göre İslâm, dinle ilgili yaptığı düzenlemeler gibi, devlet için herhangi bir düzenleme getirmemiş ve devlet işlerini Müslümanların içtihadına bırakmıştır. Bu durum, sahabenin, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Benî Sâide Sakîfe'sinde yaptığı toplantıda açıkça ortaya çıkmıştır. Zira bu toplantı, Hz. Peygamber'in yerine geçecek olan kişinin belirlenmesi amacıyla yapılmıştır. Öte yandan İslâm, yönetimin biçimini açıklamış olsaydı Hz. Peygamber'in yerine geçecek olan kişi konusunda farklı görüşler ortaya çıkmaz, Râşid halifeler döneminde halifenin seçim yöntemleri farklılık arz etmezdi. Bu bakımdan İslâm'da yönetim konusu, içtihadı dayalı bir kamu yararı meselesi olarak değerlendirilmiştir. bk. Câbirî, *a.g.e.*, s. 704.

Sünnî hukuk, felsefe ve siyaset dilinde Tanrı'nın vekilliğine ilişkin hiçbir teorik ifadenin bulunmadığını belirten Bernard Lewis'e göre, halifeler genellikle bu konuda resmî bir taraf olmamaya özen göstermişler, üstünde unvan bulunan madenî para ve fermanlarda sadece "halife" unvanını kullanmışlar ve bu unvana "halifetullah" gibi herhangi bir mana ilâve etmemişlerdir. Halifetullah "Allah'ın vekili" unvanı ise, istisnaî olarak Emevî halifesi Abdülmelik (685-705), Abbâsî halifeleri Me'mûn (813-833) ve Nâsır (1180-1125) tarafından kullanılmış ve bunlardan Me'mûn, üzerinde kendisini halifetullah olarak tanımladığı sikkeler bastırmıştır. Ancak Sünnî ulemanın tamamı halifenin, Peygamber'in nübüvvet yönünün mirasçısı değil, onun maddî ve manevî mirasının koruyucusu olduğu konusunda ittifak etmiştir.<sup>36</sup>

### Sonuç

Gazzâlî'ye göre dinin uygulamayla ilgili hükümlerinin sosyal hayatta düzenli olarak yerine getirilebilmesi ve böylece dünya ve ahiret mutluluğunun elde edilebilmesi için bir devlet başkanı seçmek hem aklen hem de dinen bir gerekliliktir. Çünkü sosyal hayatın düzeni ancak bir devletin varlığı ile gerçekleşir.

İmamın nasla tayin edildiği şekilde Şîi gruplar tarafından ileri sürülen iddiaların bir temeli bulunmadığını belirten Gazzâlî'ye göre devlet yönetimi Müslümanlara bırakılmış bir iştir. Müslümanlar, gerekli şartları taşıyan bir kişiyi ya seçerek iş başına getirirler ya da devlet başkanı veliaht tayin etme yöntemiyle iş başına gelir. Gerekli şartları taşımayan devlet başkanı fitneye mahal vermemek ve devletin düzenini bozmamak şartıyla görevden alınabilir. Fitnelerin ortaya çıkması ve toplum düzeninin bozulması endişesine kapılma durumunda ise gerekli şartları taşımayan bir devlet başkanına itaat etmek gerekir.

Gazzâlî'nin bir yandan Abbâsî halifesi bir yandan da Selçuklu sultanları karşısında bir ikilem içinde kaldığı görülmektedir. O, gücünü kaybetmiş ve tamamen sembolik bir şekilden ibaret kalmış olan Abbâsî halifeleri ile, askerî gücü bulunan ve otoriteyi sağlayan Selçuklu sultanlarının meşruiyetini temellendirmeye çalışırken, halifeliğin bir şartı olarak zikrettiği, hilâfetin Kureyş'ten olduğu yönündeki görüşünden vazgeçmiş gözükmektedir.

Bir kişi veya bir grup tarafından da olsa seçilerek iş başına gelmesinin devlet başkanının meşruiyeti açısından gerekli olduğunu, şartları taşımayan devlet başkanının görevden alınabileceğini belirten Gazzâlî'nin, siyasî egemenliğin halk tarafından kullanılması gerektiği kanaatinde olduğu anlaşılabilir. Ona göre, seçimle iş başına gelen devlet başkanı bu yetkiyi kullanırken dinin ilkelerine uygun hareket etmeli, din bilginlerinin görüşlerinden yararlanmalı ve onların öğütlerini dinlemelidir. Bu bakımdan Gazzâlî'nin, kişi ve sosyal hayatta uyulması gereken hükümlerin ilke bazında Allah tarafından bildirilmesi açısından egemenliğin kaynağının, yani emretme yetkisinin Allah'a, egemenliğin siyasî alanda kullanılması yönünden ise millete ait olduğu şeklindeki bir görüşü benimsediğini söylemek mümkündür.

<sup>36</sup> Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 72-73.